

ՀՈԴԱԿԱՊԸ ԲԱՌԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔՈՒՄ

ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ Ա.Մ.

Հայտնի է, որ հայերենում, ինչպես մի շարք այլ լեզուներում, հոդակապը (connecting vowel, соединительный гласный) ունի ծայնավորական դրսևորում: Այս դերով հայերենում հանդես են գալիս **ա**, մասամբ նաև **ե** ծայնավորը¹, իսկ, օրինակ, ռուսերենում՝ **о** ծայնավորը (роман-о-германский, дом-о-строй):

Հոդակապ է կոչվում այն ծայնավոր հնչյունը, որը հիմնական ձևայիններն իրար կամ երկրորդական բառակազմական ձևայինների հետ է միավորում՝ կազմելով նոր բառ: Հայերենի հիմնական հոդակապը **ա**-ն է, քիչ բառերում հանդես է գալիս **ե**-ն: Օրինակ՝ դաս+ա+մատյան, գրչ+ա+տուփ, այց+ե+տոմս, ծաղկ+ե+փունջ, հաշվ+ե+կշիռ և այլն: Կան դեպքեր, երբ **ա** հոդակապը և բարդության նախորդ բաղադրիչի **ի** ծայնավորը միասին հնչյունափոխվում են **ե**-ի: Օրինակ՝ ոսկեզօծ (ոսկի+ա+զօծ), բարեհաճ (բարի+ա+հաճ), բարեկամ (բարի+ա+կամ) և այլն:

Լեզվաբանական գրականության մեջ հոդակապի հարցը բավարար պատասխան չի ստացել. հոդակապի արժեքը բառի կառուցվածքում այնքան էլ հստակ չէ: Այս հարցին առնչվող գրեթե բոլոր լեզվաբանները առավել կամ պակաս չափով անդրադառնում են սրան, սակայն տեսակետները խիստ տարբեր են: Հայ լեզվաբանության մեջ հոդակապը ավանդաբար համարվել է երկրորդական բառակազմական ձևային՝ հաշվի առնելով դրա լեզվական դերը, սակայն նորագույն լեզվաբանության մեջ այդ տեսակետն ընդունված չէ:

Այս հարցի շուրջ տարակարծություններ առկա են նաև ռուս լեզվաբանների տեսակետներում: Հոդակապը բարդ բառերի միավորիչ տարր դիտելով հանդերձ՝ ոմանք այն համարում են բառակազմական ձևային², իսկ ոմանք էլ գտնում են, որ այն իմաստագույրկ միավորիչ տարր է, քանի որ իրեն բնորոշ իմաստ չունի³:

¹ Փոխառյալ արմատներից **ո** հոդակապով բառեր կազմելը սխալ է և բնորոշ է ռուսերենին (սխալ են էլեկտրոկայան, ռոմանոգերմանական ձևերը, ճիշտ են՝ էլեկտրակայան, ռոմանագերմանական և այլն):

² Տե՛ս **Потиха З.** Современное русское словообразование, М., 1970, с. 47.

³ Տե՛ս **Немченко В.** Современный русский язык. Словообразование, М., 1984, с. 36.

Մ. Աբեղյանը հողակապը՝ որպես բարդություն կազմելու մի հող, որպես կապ է դիտում, որ միացնում է բարդության երկու մասերը և առաջ բերում մի նոր բառ, բայց ձևույթ չի համարում⁴:

Է. Աղայանը մանրակրկիտ քննում է ձևույթները և հողակապը անվանում է գործառական (ֆունկցիոնալ) ձևույթ⁵, իսկ իր մեկ այլ աշխատության մեջ՝ ներույթ⁶:

Գ. Զահուկյանը գրում է. «Բացի բուն ձևույթներից, հիմքի կառուցվածքում կարող են լինել այնպիսի գծային տարրեր, որոնք, զուրկ լինելով բուն իմաստից, արժեքավորվում են լեզվական գործածության մեջ և սովորաբար հանդես են գալիս որպես ձևույթի կազմիչներ. այդպիսիք են, օրինակ, լծորդ ձայնավորները, հողակապը, որոշ հիմքակազմ տարրեր. կոչենք սրանք **ձևատարրեր** կամ **ձևակազմիչներ**»⁷:

Ս. Աբրահամյանը ևս ձևույթները դասակարգելիս չի անդրադառնում հողակապին⁸, սակայն բառի ձևույթային վերլուծության ժամանակ առանձնացնում այն և հղում է տալիս. «Հողակապը նշում ենք ոչ թե որպես ձևույթ, այլ որպես բառակազմության բաղադրիչների միացման միջոց»⁹:

Ա. Սուքիասյանը գրում է. «Հողակապը նույնպես քերականական (ձևակազմական) ձևույթ է: Հանդես գալով բառի մեջ՝ կապակցում է նրա բաղադրիչները: Հայերենում բաղադրությունների մեջ հանդես է գալիս **ա** հողակապը: Օրինակ՝ լուսամուտ, տնատեր, հողատեր և այլն»¹⁰:

Խ. Բաղիկյանը ևս բառահարաբերական ձևույթ է համարում հողակապը, որը տարբեր բառերից նոր բառ է կազմում (ծառաբուն, գրագետ, մարդասեր)¹¹:

⁴ Աբեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965, էջ 190-191:

⁵ Տե՛ս Աղայան Է., Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984, էջ 215-218, 262:

⁶ Տե՛ս Աղայան Է., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., 1967, էջ 78-79:

⁷ Զահուկյան Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Ե., 1989, էջ 27:

⁸ Տե՛ս Աբրահամյան Ս., Ժամանակակից գրական հայերեն, Ե., 1981, էջ 76:

⁹ Նույն տեղում, էջ 71:

¹⁰ Սուքիասյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1982, էջ 282:

¹¹ Տե՛ս Բաղիկյան Խ., Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանություն, Ե., 2010, էջ 10:

Հ. Պետրոսյանը հոդակապը բնորոշում է որպես բառակազմական կաղապարներում հանդես եկող բաղադրիչ տարր (ծնույթ)։ «Հայերենում հնագույն շրջանից սկսած՝ հիմք (բուն) ձևավորող, բնակազմիչ ա տարրը վերաարժեքավորվել է իբրև բաղադրող միավոր՝ ներույթ և իրար է կապել բաղադրության բաղադրիչներ։ Լինելով իմաստից զուրկ միավոր՝ այն հաճախ գիտակցվում է սերող հիմքի հետ»¹²։

Մ. Ասատրյանը նշում է, որ հոդակապը իմաստազուրկ ձևույթ է, որ սուկ քերականական կապի դեր է կատարում¹³։

Լ. Եզեկյանը, մեջբերելով Մ. Աբեղյանի տեսակետը, համաձայնում է նրա հետ՝ գրելով, որ հոդակապը իրոք իմաստազուրկ միավոր է, որն օժտված է հիմնական ձևույթներն իրար կամ երկրորդական բառակազմական ձևույթների հետ միավորելու հատկությամբ¹⁴։

Լ. Խաչատրյանը հոդակապը համարում է ներույթ։ «Ժամանակակից լեզվաբանության մեջ ձևաբանական որոշ նվազագույն տարրեր խմբավորվում են ներույթ (инфикс) կամ միջամասնիկ (интерфикс) անվանումների տակ (հոդակապը, հոլովիչը, խոնարհիչը, հիմքակազմիչ ածանցները)¹⁵։

Ռ. Սաքապետոյանը նշում է, որ հայ լեզվաբանության մեջ հոդակապը ավանդաբար համարվել է երկրորդական բառակազմական ձևույթ, որը նորագույն լեզվաբանության մեջ ընդունված չէ, քանի որ ձևույթը իմաստակիր միավոր է, իսկ հոդակապը զուրկ է իմաստից¹⁶։

Ալ. Մարգարյանը գտնում է, որ հոդակապը, իմաստազուրկ լինելով հանդերձ, յուրահատուկ բառակազմական ձևույթ է¹⁷, որով և համալրվում և ամբողջականանում է բառերի ձևային կազմը¹⁸։ Իր ավելի վաղ

¹² Պետրոսյան Հ., Հայերենագիտական բառարան, Ե., 1987, էջ 410։

¹³ Տե՛ս Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու։ Ձևաբանություն, Ե., 2002, էջ 18-19։

¹⁴ Տե՛ս Եզեկյան Լ., Հայոց լեզու, Ե., 2007, էջ 181-182։

¹⁵ Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանության ներածություն, Ե., 2008, էջ 150։

¹⁶ Սաքապետոյան Ռ., Հոդակապը արդի հայերենում, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2000, N 1, էջ 47։

¹⁷ Ալ. Մարգարյանը իր աշխատության մեջ (Հայերենի բաղիյուսական բարդությունները, Ե., 1986) բառակազմական ձևույթ է համարում նաև ու շաղկապը, որը որոշ բարդություններում իր դերով նման է հոդակապի դերին (էջ 308)։

¹⁸ Տե՛ս Մարգարյան Ալ., Հայոց լեզվի քերականություն. Ձևաբանություն, Ե., 2004, էջ 22։

գրված աշխատության մեջ նա հողակապը համարում էր ձևայթամհավորիչ, բառակազմիչ միավոր¹⁹:

Հ. Զաքարյանի, Յու. Ավետիսյանի «Բառագիտություն» ուսումնական ձեռնարկում նշվում է. «Բառակազմությանը մասնակցում են նաև որևէ իմաստ չարտահայտող մասնիկներ: Դրանք ունենում են ընդամենը հիմքակազմիչ դեր: Դրանք են հողակապը, ծայնակապը և այլ հավելատարրեր, ընդ որում՝ դրանց առկայությունը չի փոխում բառի տեսակն ըստ կազմության: Հողակապը արմատների կամ ածանցի ու արմատի միջև հայտնվող ա ծայնավորն է»²⁰:

Մ. Միրումյանի հեղինակած ուսումնական ձեռնարկում հողակապը բնութագրվում է որպես իմաստազուրկ ձևայթամհավորիչ լեզվական միավոր, որն իրար է կապում երկու և ավելի ձևայթներ և կազմում է նոր բառեր²¹:

Հանրակրթական ավագ դպրոցի 10-րդ դասարանի դասագրքում նշվում է, որ համադրական բարդությունների բաղադրիչները կարող են կապակցվել և՛ հողակապով, և՛ առանց դրա²², իսկ 11-րդ դասարանի դասագրքերում ձևայթները դասակարգելիս հողակապի մասին առհասարակ չի խոսվում²³:

Ինչպես տեսանք, լեզվաբանների տեսակետները խիստ տարբեր են, որոնք կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ՝ հողակապը որպես՝

- երկրորդական բառաքերականական ձևայթ,
- ներույթ կամ հիմքակազմիչ, ձևայթամհավորիչ, բառակազմիչ,
- երկրորդական բառակազմական ձևայթ:

Հողակապը երկրորդական բառաքերականական ձևայթ համարող լեզվաբանները նշում են, որ հանդես գալով բառի մեջ՝ այն կապակցում է նրա բաղադրիչները կամ էլ տարբեր բառերից նոր բառ է կազմում: Կարծում ենք՝ այստեղ հակասություն կա: Նշում են, որ այն մասնակցում է նոր բառերի կազմությանը, սակայն համարում են բառաքերականական:

¹⁹ Տե՛ս Մարգարյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու (Բառակազմություն, դարձվածաբանություն, բառարանագրություն), Ե., 1990, էջ 20:

²⁰ Զաքարյան Հ., Ավետիսյան Յու., Բառագիտություն, Ե., 2007, էջ 61:

²¹ Տե՛ս Միրումյան Մ., Հայոց լեզու. տեսական և գործնական դասընթաց: Հնչյունաբանություն, բառագիտություն, ձևաբանություն, Ե., 2012, էջ 79:

²² Տե՛ս Եզեկյան Լ., Սարգսյան Ա., Սաքապետոյան Ռ., Հայոց լեզու. Դասագիրք ավագ դպրոցի հումանիտար հոսքի 10-րդ դասարանի համար, Ե., 2009, էջ 116:

²³ Տե՛ս Եզեկյան Լ., Սարգսյան Ա., Սաքապետոյան Ռ., Հայոց լեզու. Դասագիրք ավագ դպրոցի հումանիտար հոսքի 11-րդ դասարանի համար, Ե., 2010, էջ 44:

Հոդակապը չի կարող լինել երկրորդական բառաձևակազմական²⁴ (բառահարաբերական, բառաքերականական) ձևույթ կամ թեքույթ, քանի որ.

1. Կազմում է նոր բառ, ոչ թե բառաձև, միշտ հանդես է գալիս հիմնական ձևույթները կամ հիմնական ու երկրորդական բառակազմական ձևույթները միավորելու, կապակցելու դերով, այսինքն՝ բառակազմական գործառնությունով՝ համապատասխան օրինաչափություններով, ոչ թե բառաթեքական:

2. Ոչ մի կերպ չի կարող մասնակցել բառաձևերի կազմությանը: Հոդակապը, ավելանալով հիմնական ձևույթներին կամ բառահիմքերին, ցույց չի տալիս այդ բառ(եր)ի քերականական տարբեր հարաբերությունները մեկ այլ բառի հետ:

3. Բառահարաբերական ձևույթները որևէ փոփոխության չեն ենթարկվում, մինչդեռ թե՛ բառակազմական ձևույթները, թե՛ հոդակապը հնչյունափոխվում են և բառի կազմում կարող են հանդես գալ և՛ հնչյունափոխված, և՛ անհնչյունափոխ ձևերով²⁵: Հմմտ. ուղեգորգ>ուղի-ա-գորգ, բարեսիրտ>բարի-ա-սիրտ, շոգեքարշ>շոգի-ա-քարշ, գունագեղ, լավատես և այլն:

4. Բառահարաբերական ձևույթները, ի տարբերություն բառակազմականների, միշտ հաջորդում են հիմնական ձևույթներին²⁶, այսինքն՝ լինում են վերջադաս²⁷: Ս. Աբրահամյանը նշում է. «Ըստ դիրքի քերականական ձևույթները հաջորդում են բառակազմական ձևույթներին, և դա բնական է, քանի որ բառակազմական ձևույթը բառի բաղկացուցիչ մաս է, իսկ քերականական ձևույթը՝ ոչ»²⁸: Հայտնի է, որ հոդակապը չի կարող հանդես գալ վերջադաս դիրքում, այն միշտ գտնվում է կապակցվող բաղադրիչների միջև:

Հոդակապը ներույթ համարող լեզվաբանները նշում են, որ այն իմաստից զուրկ միավոր է, հիմքակազմիչ, ինչպես հոլովիչը, խոնարհիչը, հիմքակազմիչ ածանցները, ծայնակապը:

²⁴ Այս եզրույթը մերն է:

²⁵ Տե՛ս Մարգարյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու (Բառակազմություն, դարձվածաբանություն, բառարանագրություն), էջ 18:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 17-18:

²⁷ Բացառություն են բայական կ, պիտի, չ, մի մասնիկները, որոնք նախադաս են:

²⁸ Տե՛ս Աբրահամյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 76:

Երբեմն միևնույն բաղադրիչներով կազմված բարդությունների՝ հոդակապով և անհոդակապ տարբերակներում իմաստային որևէ տարբերություն չի առաջանում, օրինակ՝ նենգամիտ, նենգմիտ, լրջմիտ, լրջամիտ, սալքար, սալաքար, տնվոր, տնավոր, գործվոր, գործավոր: Պատմական զարգացման ընթացքում, սակայն, հանդիպում են հոդակապով և անհոդակապ, խիստ տարբեր իմաստներ արտահայտող բառազույգեր, որոնք, ըստ էության, տարբեր բառեր են: Օրինակ՝ արջորս (արջ որսացող) և արջաորս (արջի որս), ձկնորս (ձուկ որսացող) և ձկնաորս (ձկան որս), հրծիգ (կրակ թափող) և հրածիգ (հրացանով լավ կրակող մարդ), ջրծաղիկ (հիվանդություն) և ջրածաղիկ (ծաղկի տեսակ), հացթուփ (հաց թխող մարդ) և հացաթուփ (հաց թխելու գործընթացը), քարհատ (քար հատող մարդ) և քարահատ (քար հատող մեքենա), բանվոր (բանող մարդ, մշակ) և բանավոր (բերանացի), հրահրել (գրգռել, բորբոքել) և հրիրել (այս ու այն կողմ հրել), ջրբաժան (գետերի ավազանները երկու մասի բաժանող սահմանագիծ) և ջրաբաժան (ջուր բաժանող մարդ), ամենընտիր (ամեն ինչ ընտրող) և ամենաընտիր (ամենից ընտիր), փոխնորդ (փոխնիփոխ հագնելու սպիտակեղեն) և փոխանորդ (տեղակալ, փոխարինող) և այլն²⁹:

Չնայած որ հոդակապը կարող է առաջացնել իմաստային տարբերակումներ, դա ոչ թե ապացուցում է հոդակապի իմաստակիր լինելը, այլ պայմանավորված է բառերի ձևի տարբերությամբ: Պարզ է, որ հոդակապն ինքնին որևէ կոնկրետ իմաստ չի արտահայտում, սակայն բերված օրինակներում իմաստատարբերակիչ դերով է հանդես գալիս³⁰: Կարծում ենք՝ հոդակապը ներույթ կարելի է համարել որոշ վերապահումով:

Հոդակապը երկրորդական բառակազմական ձևույթ համարող լեզվաբանների հետ մենք համամիտ ենք: Մեր կարծիքով, բառի ձևային լինելը կառուցվածքում հոդակապը՝ իբրև առանձին բաղադրիչ, իր կարևոր տեղն ու դերն ունի և, անշուշտ, ձևային նշանակությամբ է գործած-

²⁹ «Հայոց լեզվի տեսություն» աշխատության մեջ Մ. Արեղյանը մանրամասն խոսում է ա ձայնավորի բառաբնի ձայնավոր լինելու մասին, նշում է, որ Վ դարում արդեն բառերի ուղղականը կորցնում է բնի ձայնավորը, և վերջինս վերածվում է բարդություն կազմելու մի հոդի, կապի: Նույն տեղում անդրադառնում է նաև հոդակապով և անհոդակապ բարդություններին՝ նշելով առանձնահատկությունները (էջ 190-194):

³⁰ Տե՛ս Մարգարյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու (Բառակազմություն, դարձվածաբանություն, բառարանագրություն), էջ 21-22, Սաքապետյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 47:

վում՝ ամբողջացնելով բառերի ձևության լայն կազմը: Բաղադրյալ բառերը ձևային ոչ թե պատահական, տարերային միավորումներ են, այլ իմաստային ու տրամաբանական կուռ համակարգ են կազմում, որի մեջ յուրաքանչյուր ձևային իր որոշակի տեղն ու դերն ունի, առանց որի տվյալ բարդությունը չի կարող գոյություն ունենալ: Բառակազմական վերլուծության ժամանակ, որի նպատակն է պարզել, թե բառի մեջ ձևային ինչպես են կապակցվում իրար հետ, որ ձևային իրն է հաջորդում և այլն, առանձնացնում ենք բառակազմական միավորները: Այս պարագայում հոդակապը բառի բաղկացուցիչ մասերը, հոդերը միավորողն է, այսինքն՝ հոդակապ եզրույթն այստեղ տեղին է: Միևնույն բառի ձևային վերլուծության ժամանակ, որի նպատակն է պարզել բառի ձևային կառուցվածքը, մեր կարծիքով, հոդակապն իմաստագուրկ բառակազմական ձևային է, քանի որ ունի բառակազմական, բաղադրական արժեք, ինչպես բայական սուկաձանցները³¹, սակայն երբեմն կարող է հանդես գալ նաև իմաստատարբերակիչ դերով:

Ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ հոդակապը իմաստագուրկ երկրորդական բառակազմական ձևային է³², որը սակավադեպ կարող է հանդես գալ նաև իմաստատարբերակիչ դերով:

³¹ Ս. Աբրահամյանը գրում է. «Բառակազմական երկրորդական ձևայինները ածանցներն են, որոնցով կազմվում են բառեր: ...Որոշ ածանցներ սուկ բաղադրական արժեք ունեն. տվյալ արմատով բառը գոյություն ունի միայն ածանցի առկայությամբ. ինչպես՝ մտնել, մոտենալ, փախչել» (Աբրահամյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 76):

³² Ժամանակին է. Աղայանը խուսափում էր այս ձևակերպումը տալուց: Նա նշում է, որ լեզվում կան իմաստագուրկ այնպիսի միավորներ, որոնք հսկայական դեր են կատարում և մեծ գործածություն ունեն բառակազմության և ձևակազմության համակարգում: Այդ միավորները ավանդական քերականության մեջ ունեն իրենց հատուկ անվանումները՝ **հոդակապ, հոլովիչ, խոնարհիչ, բուն** և այլն (Աղայան Է., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, էջ 78): Այնուհետև շարունակում է՝ եթե դրանք համարենք ձևային՝ հաշվի առնելով դրանց գործառնությունը, ապա կխախտվի ձևային սահմանումի ճշգրտությունը (ձև և իմաստ): Լեզվաբանը նշում է, որ հենց ինքը իր մի այլ աշխատության մեջ հոդակապը կոչել է **ֆունկցիոնալ ձևային**: Չնայած դրան՝ հարմար է գտնում հոդակապը անվանել **ներույթ**՝ սահմանելով այսպես. «Ներույթներ են այն հնչույթները, որոնք հանդես են գալիս երկու ինքնուրույն իմաստակիր միավորների միջև՝ նրանց միացումների ժամանակ» (նույն տեղում, էջ 79): Նա նաև նշում է, որ տրված սահմանումն ունի առավելություն. ազատում է ձևային սահմանումը հակասությունից և իմաստագուրկ ձևային կանխադրելու անհրաժեշտությունից (նույն տեղում):

СОЕДИНИТЕЛЬНАЯ ГЛАСНАЯ В СТРУКТУРЕ СЛОВА

МХИТАРЯН А.М.

Резюме

В армянском языке в роли соединительной гласной выступает гласная **ա**, частично – гласная **ե**. Ряд лингвистов соединительную гласную рассматривают в качестве грамматической (формообразующей) морфемы, другие же считают ее словообразующей морфемой или инфиксом. На наш взгляд, соединительная гласная – это вторичная словообразующая морфема, которая в ряде случаев может играть смысловозначительную роль.

CONNECTING VOWEL IN THE STRUCTURE OF WORD

A. MKHITARYAN

Abstract

In Armenian language the vowel **a** appears as a connecting vowel. Partly also the vowel **e** can play the same role. Some linguists consider it a secondary grammatical (forming) morpheme or an infix. In our opinion, the connecting vowel is secondary word forming morpheme devoid of meaning, and sometimes can exhibit meaningful role.